Юліанна Чорна
(м. Чернівці)

Науковий керівник — д. ф. н. , професор Кушнерик В. І.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ЛІНГВОКОГНІТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КІНЕТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ У АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СПРИЙНЯТТЯ СЮЖЕТУ (НА ОСНОВІ ТВОРІВ А. К. ДОЙЛЯ ПРО ШЕРЛОКА ХОЛМСА)

Анотація. *У статті розглянуто, як у перекладі В. Панченка відтворено кінетичні та соматичні фразеологізми з повістей А. К. Дойля "Етюд у багряних тонах" і "Собака Баскервілів". Проаналізовано 56 одиниць і визначено використані трансформації. За результатами опитування 40 читачів з'ясовано, як збереження чи втрата жесту впливає на сприйняття сюжету.*

Ключові слова: *кінетичний фразеологізм, соматизм, перекладацька трансформація, читацька рецепція, детективний дискурс.*

Abstract. *The article examines how kinetic and somatic phraseological units from Arthur Conan Doyle's novels "A Study in Scarlet" and "The Hound of the Baskervilles" are rendered in the Ukrainian translation by Volodymyr Panchenko, and how the translator's choices shape the way readers perceive the plot. Kinetic phraseologisms are set expressions that put gestures, facial expressions, postures and body movements into words. In detective fiction they play a special role. Through them the author shows what characters really feel and exposes their insincerity or confusion. They also let the reader follow the course of Sherlock Holmes's deductive reasoning.*

Using continuous sampling, 56 phraseological units were selected from the original texts. They were grouped according to Charles Bally's structural and semantic classification into phraseological unities, fusions and combinations. They were also grouped by the part of the body involved and by the type of mental or emotional state they express. Each unit was compared with its Ukrainian counterpart to identify the transformation applied: full equivalent, analogue, calque, descriptive translation, modulation or contextual substitution.

To check how these decisions work in practice, a survey of 40 readers with an upper-intermediate or higher level of English was conducted. Translations that keep the bodily image or replace it with a natural Ukrainian idiom received 70 – 87.5% approval. Neutralisation, literalism or omission of the gesture drew more criticism, up to 30 – 40% negative responses. The study concludes that careful rendering of the kinetic component is essential for preserving Doyle's style, the narrative tension and the psychological portraits of the characters.

Keywords: *kinetic phraseologism, somatism, translation transformation, reader reception, detective discourse.*

Постановка проблеми. Детективи А. К. Дойля про Шерлока Холмса залишаються класикою жанру. Їхній переклад вимагає не лише передачі змісту, а й збереження сюжетної напруги та психологізму персонажів. Важливу роль тут відіграють фразеологізми. Вони відображають ментальність народу й вирізняються високою образністю та емоційністю [7, с. 641]. Особливо це стосується кінетичних і соматичних фразеологізмів, які словесно передають жести, міміку та рухи тіла. У Дойля вони часто є прихованими підказками: зімкнені кінчики пальців Холмса вказують на зосереджений аналіз, а дещо нервові рухи свідка видають його тривогу.

Англійська та українська мови по-різному закріплюють тілесний досвід у фразеології, і повних еквівалентів між ними небагато [5, с. 47]. Тому перекладач щоразу обирає: зберегти образ, замінити його близьким українським чи пояснити описово. Проблема полягає в тому, щоб з›ясувати, наскільки такі рішення зберігають авторський задум і як вони впливають на сприйняття сюжету українським читачем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення української фразеології та фразеографії описано в працях В. М. Білоноженка, І. С. Гнатюка, В. О. Винника та інших учених [4, с. 4]. Основою для більшості класифікацій фразеологічних одиниць досі залишається структурно-семантичний підхід Ш. Баллі [8]. Проблеми перекладу фразеологізмів ґрунтовно висвітлила Р. П. Зорівчак: вона наголошувала, що навіть калькування може бути виправданим, якщо воно зберігає національний колорит

оригіналу [3, с. 82]. Психокогнітивний та етнокультурний аспекти фразеології розкрито в роботах О. О. Селіванової.

Невербальну поведінку як окремий семіотичний код уперше описав Р. Бердвістел [10]. Ф. Поятос розглядав опис жестів і міміки в художньому тексті як засіб "візуалізації" для читача [13]. П. Екман і В. Фрізен довели, що саме міміка найточніше передає справжні емоції людини [11]. В українській лінгвістиці роль невербальних знаків у комунікації досліджував Ф. С. Бацевич [1], а способи їх вербалізації в художньому тексті — А. П. Загнітко [2]. Водночас переклад кінетичних фразеологізмів у детективному дискурсі та його вплив на читацьке сприйняття досі майже не вивчали.

Актуальність дослідження. Твори А. К. Дойля про Шерлока Холмса досі мають широку читацьку аудиторію, тому від якості їхніх українських перекладів значною мірою залежить, яким побачить ці тексти сучасний читач. Кінетичні фразеологізми в детективі виконують не лише описову, а й сюжетну роль. Вони передають невербальну поведінку героїв, відображають хід дедуктивних міркувань Холмса та розкривають психологію персонажів. Мовні картини світу англійців і українців різняться, тож однаковий жест може по-різному закріплюватися у фразеології двох мов. Через це виникає потреба комплексно проаналізувати, як такі одиниці відтворено в перекладі. Не менш важливо перевірити, як обрані перекладацькі рішення впливають на сприйняття сюжету та емоційну атмосферу твору.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з›ясувати особливості перекладу кінетичних і соматичних фразеологізмів у повістях А. К. Дойля та визначити, як обрані перекладацькі рішення впливають на читацьке сприйняття сюжету.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

– окреслити роль фразеологізмів із кінетичним компонентом у детективному дискурсі А. К. Дойля;

– сформувати корпус кінетичних фразеологізмів із повістей "Етюд у багряних тонах" і "Собака Баскервілів" та класифікувати їх;

– визначити перекладацькі трансформації, застосовані для їх відтворення в перекладі В. Панченка;

– провести опитування читачів щодо доречності перекладацьких рішень;

– оцінити, як збереження чи втрата кінетичного образу позначається на сприйнятті емоцій персонажів і сюжетної напруги.

Виклад основного матеріалу. Матеріалом дослідження стали повісті "A Study in Scarlet" і "The Hound of the Baskervilles" та їхній український переклад, виконаний В. Панченком. Методом суцільної вибірки з оригіналів виокремлено 56 фразеологічних одиниць із кінетичним або соматичним компонентом. За структурно-семантичною класифікацією Ш. Баллі [8] вони розподілилися так: фразеологічні єдності — 40 одиниць (71,4%), фразеологічні зрощення — 11 (19,6%), фразеологічні сполучення — 5 (9,0%). Переважання єдностей цілком закономірне. Їхній первинний образ ще "прочитується", тому читач водночас бачить сам рух і розуміє його переносне значення. Показово, що 27 із 40 єдностей безпосередньо описують жести, міміку або пози персонажів (*to raise one's eyebrows, to shrug one's shoulders, to drum one's fingers*).

Кінетичний компонент художнього тексту — це словесна фіксація невербальної поведінки героїв: їхніх жестів, міміки, поз і рухів. Кінесику як окрему дисципліну започаткував Р. Бердвістел, який розглядав рухи тіла як упорядкований знаковий код, що діє разом із мовленням [10]. У художньому творі рух не показано, а названо. Саме словесний опис компенсує відсутність зорового контакту з читачем і створює в його уяві своєрідний "зоровий кадр" [13]. Теоретичною основою аналізу обрано концепцію втіленого пізнання (*embodied cognition*), згідно з якою думки та емоції людини спираються на її тілесний досвід [9; 12]. Тому зібраний корпус систематизовано за двома ознаками: за частиною тіла, задіяною в русі, та за станом, який цей рух передає. Розподіл за соматичною зоною подано в табл. 1.

Таблиця 1. Розподіл кінетичних фразеологізмів за соматичною зоною

Соматична зона	Кількість	Частка	Приклади
Внутрішньо-фізіологічні та просторово-кінетичні вирази	18	32,1%	*to make one's blood run cold, a shudder passed through, to pace up and down*
Мануальна зона (руки, долоні, пальці)	16	28,6%	*to place one's fingertips together, to rub one's hands, to wring one's hands*
Верхня зона (голова, обличчя, очі, губи)	13	23,2%	*to knit one's brows, to raise one's eyebrows, to bite one's lip*
Корпоральна та нижня зона (плечі, груди, ноги)	9	16,1%	*to shrug one's shoulders, to spring to one's feet, to drop on one's knees*

Як видно з таблиці, найбільшу групу становлять вирази, що описують стан усього організму або переміщення в просторі. Утім, якщо розглядати окремі частини тіла, лідерами є руки та обличчя: разом вони дають понад половину вибірки (51,8%). Це не випадково. За спостереженнями П. Екмана та В. Фрізена, саме міміка є найінформативнішим каналом передачі емоцій, бо поєднує як мимовільні реакції, так і свідомо контрольовані сигнали [11]. Руки ж у прозі А. К. Дойля виступають головним інструментом і дії, і роздумів.

За змістом, який передає рух, фразеологізми утворили три групи. Найчисленнішою є група емоційних станів і психофізіологічних реакцій — 24 одиниці (42,9%). Сюди належать вирази на позначення страху (*"to make one's blood run cold", "to raise one's hands in horror"*), гніву ("*to clench one's fists", "to stamp one's feet"*), розпачу (*"to bury one's face in one's hands", "to wring one's hands"*) та радості (*"to rub one's hands", "to clap one's hands"*). Друга група охоплює соціальну поведінку й комунікацію — 18 одиниць (32,1%). Це звороти, якими персонажі демонструють ставлення до інших: *"to wash one's hands of", "to turn up one's nose at", "to make a clean breast of", "to put*

one's hand over one's heart". Третя група описує інтелектуально-аналітичну діяльність — 14 одиниць (25,0%), зокрема *"to place one's fingertips together", "to pace up and down", "to knit one's brows", "head is in a whirl", "to break the thread of one's thoughts"*.

Саме ця остання група найтісніше пов›язана з дедуктивним методом Холмса. Як зазначає Г. Г. Почепцов, людина значно гірше контролює невербальні сигнали, ніж добір слів [6]. Тому прикушена губа, барабанення пальцями чи стиснуті кулаки свідка видають детективові те, що той намагається приховати. Цей механізм відповідає теорії "витоку невербальної інформації" П. Екмана та В. Фрізена [11]. Водночас у текстах простежується виразний контраст. Мова тіла самого Холмса стримана та впорядкована: зімкнені кінчики пальців сигналізують про глибоку концентрацію, а ходіння кімнатою туди-сюди — про активний пошук рішення. Натомість хаотичні жести інших персонажів (*"to raise one's hands in horror", "head is in a whirl"*) свідчать про розгубленість і паніку. Читач бачить ті самі підказки, що й детектив, і стає учасником розслідування.

Під час перекладу таких одиниць перекладач стикається з кількома типовими труднощами [14]. По-перше, це міжмовна асиметрія: однаковий рух в англійській та українській мовах може закріплюватись в зовсім різних фразеологізмах. По-друге, семантична двоплановість, адже треба одночасно передати і фізичну дію, і її переносний зміст. По-третє, ризик буквалізму. Наприклад, *"to wring one's hands"* у дослівному перекладі "викручувати руки" викликає асоціацію з насильством над іншою людиною, тоді як усталеним українським відповідником є "заламувати руки". Так само *"to spring to one's feet"* неможливо передати як "стрибнути на ноги". Нарешті, легко сплутати зовні схожі мімічні дії з різним значенням: *"to knit one's brows"* означає зосередженість, а *"to raise one's eyebrows"* — здивування чи іронію.

Порівняльний аналіз засвідчив, що В. Панченко застосовує широкий набір перекладацьких рішень. У випадках, коли образ збігається в обох мовах, використано точні фразеологічні еквіваленти: *"washing your hands of"* — вмити руки, *"a shrug of his shoulders"* — знизав плечима, *"throw some light on"* — пролити трохи світла, *"with clenched hands"* — стиснувши кулаки. Коли образи розходяться, перекладач добирає фразеологічні аналоги:

“turned the blood to ice” — моя кров захолола в жилах, *“a shudder passed through me”* — в мене мороз пробіг поза шкірою, *“cut his tongue out”* — язик собі втне. Особливо вдалим є переклад *“laying his hands upon”* — не докопається. Мануальний жест тут замінено динамічним образом розкопування, який органічно поєднується з авторським порівнянням пам›яті із захаращеним горищем.

Для фразеологізмів із глибоким переосмисленням застосовано модуляцію та контекстуальну заміну. Нюховий образ у *“to smell a rat”* українському читачеві нічого б не сказав, тому перекладач обирає вислів “відчув, що тут грають нечисто”. Так само *“got himself into a fog”* передано як “заплутався”. Описовий переклад використано там, де український фразеологічний відповідник відсутній: *“make a clean breast of”* — “розкажіть краще все щиро”, *“in the long run”* — “врешті-решт”, *“suit us down to the ground”* — “якнайкраще підійде нам обом”. Такі рішення зберігають зміст, проте позбавляють текст образності оригіналу.

Універсальні жести перекладач нерідко передає калькуванням: *“shaking his head”* — хитнувши головою, *“passed my hand over my brow”* — провів рукою по чолу, *“placed his fingertips together”* — стулив кінчики пальців. Трапляються й протилежні випадки, коли образ свідомо підсилено (експресивізація). Так, *“inflating his chest”* передано як “гордовито випнувши груди”, що увиразнює іронію щодо самовпевненого Грегсона. А стриманий жест *“put his hand to his forehead”* перетворено на “ухопився за голову й тупнув ногою”. Окрему групу становлять нейтралізація та спрощення: *“elbowing out”* — витіснили, *“wrung his hands together”* — стис руки, *“swept his long arm”* — худою рукою показав. У поодиноких випадках кінетичний елемент опущено повністю, як у прикладі з *“set his teeth”* або замінено нейтральним дієсловом: *“put in an appearance”* — не прийшов.

Щоб перевірити, як ці рішення сприймаються на практиці, проведено опитування 40 респондентів. Усі вони володіють англійською мовою на рівні вище середнього та знайомі зі змістом обох повістей. Кожному прикладу респонденти давали оцінку “так” або “ні” залежно від того, чи вдало переклад передає жест, емоцію та настрій оригіналу. Узагальнені результати подано в табл. 2.

Таблиця 2. Читацька оцінка перекладацьких рішень

Вид перекладу	Приклад	Схвалення читачів
Модуляція та контекстуальна заміна	*to smell a rat* — відчув, що тут грають нечисто	72,5 – 87,5%
Точні еквіваленти	*washing your hands of* — вмити руки	70,0 – 82,5%
Фразеологічні та кінетичні аналоги	*laying his hands upon* — не докопається	70,0 – 82,5%
Описовий переклад	*make a clean breast of* — розкажіть краще все щиро	67,5 – 82,5%
Експресивізація	*inflating his chest* — гордовито випнувши груди	75,0 – 80,0%
Стильова нейтралізація та спрощення	*knocked all in a heap* — сторопів	75,0 – 80,0%
Калькування та буквалізація	*shaking his head* — хитнувши головою	67,5 – 80,0%
Опущення кінетичного елемента	*set his teeth* — (вираз опущено)	60,0%
Нейтралізація	*put in an appearance* — не прийшов	57,5%

Дані таблиці показують, що найвищу оцінку отримали рішення, які зберігають тілесний образ або замінюють його природним українським відповідником. Рекордні 87,5% схвалення набрав вислів "відчув, що тут грають нечисто". Отже, буквальне збереження образу не є самоціллю: вдала українська ідіома сприймається краще, ніж дослівне відтворення. Точні еквіваленти та аналоги стабільно тримаються в межах 70 – 82,5%, а найкраще серед них оцінено переклади "пролити трохи світла" та "не докопається" (по 82,5%).

Цікаво, що стильове спрощення не завжди викликає негативну

реакцію. Варіант "сторопів" замість *"knocked all in a heap"* схвалили 80% опитаних, бо головне, що раптовий шок персонажа було збережено. Калькування дало найширший розкид оцінок. Природне "провів рукою по чолу" підтримали 82,5% респондентів, тоді як "стулив кінчики пальців" — лише 67,5%. Частина читачів вважає дієслово "стулив" неприродним для іконічного жесту Холмса і віддає перевагу варіантові "з›єднав кінчики пальців". Отже, аудиторія особливо чутлива до впізнаваних рис головного героя.

Найнижчі показники зафіксовано там, де кінетичний компонент зникає повністю. Опущення виразу *"set his teeth"* схвалили лише 60% опитаних. Нейтральне "не прийшов" замість *"put in an appearance"* набрало 57,5%, тобто майже половина респондентів відчула втрату стилістичного забарвлення. Ці дані доводять, що читач помічає навіть дрібні зміни в описі руху. Коли зникає жест, зникає і частина психологічного портрета персонажа та детективної напруги.

Висновки. Проведене дослідження показало, що кінетичні та соматичні фразеологізми в повістях А. К. Дойля є повноцінним елементом детективного сюжету, а не лише прикрасою тексту. Із 56 відібраних одиниць найбільшу частку становлять фразеологічні єдності (71,4%), а серед окремих частин тіла найчастіше задіяні руки та обличчя. За змістом переважають вирази на позначення емоційних станів (42,9%). Через жести й міміку автор розкриває справжні почуття героїв, створює контраст між холоднокровним Холмсом і розгубленими персонажами, а також дає читачеві підказки, за якими той може стежити за ходом дедукції.

Порівняльний аналіз перекладу В. Панченка засвідчив, що перекладач застосовує широкий спектр рішень: від точних еквівалентів і аналогів до описового перекладу, експресивізації та нейтралізації. Опитування читачів підтвердило, що найкраще сприймаються переклади, у яких тілесний образ збережено або замінено природним українським відповідником. Такі рішення отримали від 70% до 87,5% схвалення. Натомість опущення жесту чи його повна нейтралізація знижують рівень схвалення до 57,5 – 60%. Отже, головне — не дослівно відтворити рух, а передати його емоційний і сюжетний зміст засобами, звичними для української мови.

Перспективи подальших досліджень можна вбачати в розширенні матеріалу на інші твори про Шерлока Холмса та в

порівнянні кількох українських перекладів одного тексту.

Список використаної літератури

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Академія, 2004. 344 с.
2. Загнітко А. П. Теорія тексту : навч. посіб. Донецьк : ДонНУ, 2014. 368 с.
3. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія : Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1989. 216 с.
4. Корнієнко Л. М. Українська фразеографія другої половини XX – початку XXI століть : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2017. 217 с.
5. Нагорна М. Основні шляхи перекладу фразеологізмів українською мовою. Наука. Освіта. Молодь. 2016. Вип. 2. С. 46–48.
6. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. Київ : Києво-Могилянська академія, 2001. 366 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
8. Bally C. Traité de stylistique française. Paris : Klincksieck, 1951. Vol. 1–2.
9. Barsalou L. W. Grounded Cognition. Annual Review of Psychology. 2008. Vol. 59. P. 617–645. DOI: 10.1146/annurev.psych.59.103006.093639.
10. Birdwhistell R. L. Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1970. 338 p.
11. Ekman P., Friesen W. V. Unmasking the Face: A Guide to Recognizing Emotions from Facial Clues. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1975. 212 p.
12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago : The University of Chicago Press, 2003. 256 p.
13. Nonverbal Communication and Translation: New Perspectives and Challenges in Literature, Interpretation and the Media / ed. by F. Poyatos. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1997. 361 p.
14. Reiss K., Vermeer H. J. Towards a General Theory of Translational Action: Skopos Theory Explained / transl. from the German by C. Nord. Manchester : St. Jerome Publishing, 2013. 221 p.

References

1. Batsevych F. S. Osnovy komunikatyvnoyi linhvistyky : pidruchnyk. Kyyiv : Akademiya, 2004. 344 s.
2. Zahnitko A. P. Teoriya tekstu : navch. posib. Donets'k : DonNU, 2014. 368 s.
3. Zorivchak R. P. Frazeolohichna odynytsya yak perekladoznavcha katehoriya : L'viv : Vyd-vo L'viv. un-tu, 1989. 216 s.
4. Korniyenko L. M. Ukrayins'ka frazeohrafiya druhoyi polovyny XX – pochatku XXI stolit' : dys. … kand. filol. nauk : 10.02.01. Kyyiv, 2017. 217 s.
5. Nahorna M. Osnovni shlyakhy perekladu frazeolohizmiv ukrayins'koyu movoyu. Nauka. Osvita. Molod'. 2016. Vyp. 2. S. 46–48.
6. Pocheptsov H. H. Teoriya komunikatsiyi. Kyyiv : Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya, 2001. 366 s.
7. Selivanova O. O. Suchasna linhvistyka : terminolohichna entsyklopediya. Poltava : Dovkillya-K, 2006. 716 s.
8. Bally C. Traité de stylistique française. Paris : Klincksieck, 1951. Vol. 1–2.
9. Barsalou L. W. Grounded Cognition. Annual Review of Psychology. 2008. Vol. 59. P. 617–645. DOI: 10.1146/annurev.psych.59.103006.093639.
10. Birdwhistell R. L. Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1970. 338 p.
11. Ekman P., Friesen W. V. Unmasking the Face: A Guide to Recognizing Emotions from Facial Clues. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1975. 212 p.
12. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago : The University of Chicago Press, 2003. 256 p.
13. Nonverbal Communication and Translation: New Perspectives and Challenges in Literature, Interpretation and the Media / ed. by F. Poyatos. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins, 1997. 361 p.
14. Reiss K., Vermeer H. J. Towards a General Theory of Translational Action: Skopos Theory Explained / transl. from the German by C. Nord. Manchester : St. Jerome Publishing, 2013. 221 p.